

MARIA CHROMIŃSKA

WIELKOŚĆ I STRUKTURA RODZIN ROLNIKÓW INDYWIDUALNYCH

I. WPROWADZENIE

Ogólną tendencją współczesnej demografii jest przechodzenie w badaniach populacji od ujęć makro- do ujęć mikrostruktur ludnościowych, w których populacja składa się z rodzin i gospodarstw domowych¹. Podstawową jednostką w badaniach demograficznych jest rodzina, w której zachodzą podstawowe zdarzenia demograficzne (tj. zawarcie małżeństwa, urodzenia, zgon, rozwód), ekonomiczne, społeczne i kulturowe. Zjawiska demograficzne badane w skali mikrospołecznej charakteryzują się tym, że ich cykl zmienności wyznaczany jest przez procesy biologiczne, które wymagają obserwacji rodzin w dłuższym horyzoncie czasu.

Badania przeobrażeń demograficznych zachodzących w rodzinie w jej fazach cyklu rozwoju należą do najślabiej rozpoznanych obszarów badawczych. Badania nad rozpoznaniem podstawowych prawidłowości w zakresie zachowań prokreacyjnych mikrostruktur demograficznych znajdują się w Polsce we wstępnej fazie rozwoju². Wśród rysujących się badań brakuje badań rodziny rolnika indywidualnego. Rodzina ta jest jednostką złożoną i trudną do penetracji badawczej. Z badań socjologicznych³ i demograficznych⁴ wynika, że jest to jednostka „otwarta”

¹ S. Wierzchosławski, *Longitudinalne badania demograficzne w Zintegrowanym Systemie Badań Gospodarstw Domowych*, w: *Problemy integracji statystycznych badań gospodarstw domowych*, Warszawa 1987, Biblioteka Wiadomości Statystycznych, t. 34, s. 244.

² Badania w tym kierunku prowadzone są w Zakładzie Statystyki i Demografii AE w Poznaniu w ramach IV grupy tematycznej „Rodzina i gospodarstwo domowe”, których koordynatorem jest Instytut Cybernetyki Ekonomicznej w Poznaniu w ramach CPBP 09.1. „Uwarunkowania demograficzne a rozwój społeczno-gospodarczy Polski”.

³ Por. D. Gałąj, *Ku nowemu modelowi rodziny wiejskiej*, *Wiś Współczesna* 1971, nr 2, s. 85-91; F. Jakubczak, *Pół wieku badań nad rodziną chłopską w Polsce*, *Przegląd Socjologiczny* 1968, t. XXII, z. 2, s. 106 - 129; A. Wesołowski, *Socjologia wsi*, *Zeszyty Naukowe AE*, Poznań 1979, s. 48; H. Bednarski, W. Nowak, R. Ziętek, *Współczesne rodziny wiejskie*, *Studium do syntezy*, Warszawa 1988, s. 57.

⁴ Por. B. Skrętowicz, *Dzietność kobiet wiejskich*, referat na konferencję demografów „Teoria ludności a uwarunkowania reprodukcji ludności w socjalizmie”, *Jachranka* 26 - 28 V 1980, s. 13.

i „zamknięta”, ukształtowana przez wielowiekową tradycję. Rodzina rolnika indywidualnego jest mniej podatna na zmiany. Jednak istnieje naturalna ciągła infiltracja wpływów zewnętrznych, które modyfikują zachowania tych rodzin.

Powszechnie wiadomo, że rodzina wiejska jest nadal głównym nośnikiem potencjału demograficznego kraju. W ciągu powojennego czterdziestolecia kobieta wiejska urodziła od 10 do 60%f dzieci więcej niż kobieta w mieście. Jednak od 1960 r. wśród kobiet zamieszkujących wsie Polski obserwuje się stopniowe obniżanie współczynników płodności i reprodukcji brutto oraz netto. Urodzenia żywe na 1000 kobiet w wieku 15-49 lat na wsi zmalały w 1986 r. w stosunku do lat: 1950 r. — o 24,1%, 1960 r. — o 19,3% 1980 r. — o 6,4%. Natomiast w miastach spadek był wyższy i wyniósł odpowiednio: 40,4%, 23,4%, i 10,6%.

Porównując współczynnik reprodukcji brutto dla wsi w 1986 r. z analogicznymi w latach 1950, 1960, 1970 i 1980 obserwuje się jego zmniejszenie odpowiednio o 32,3%, 24,3%, 5,7%; i 7,5%. Na wsi również odnotowano symptomy zmian strukturalnych, które mogą okazać się niekorzystne dla prawidłowego przebiegu procesu zastępowalności pokoleń. W latach 1960 - 1982 liczba ludności chłopskiej w Polsce systematycznie spada. Średnie roczne tempo spadku wynosiło: w latach 1960-1970 — 0,6%, w latach 1970 - 1978 — 2,6%' i 1979 - 1982 — 0,4%. W wyniku tych zmian zmniejszył się udział ludności chłopskiej w ogólnej liczbie ludności z 44,2% w 1960 r. do 28,0% w 1978 r.⁵ i 26,6% w 1982 r. Wysokie tempo spadku liczby ludności chłopskiej w latach 1971 - 1978 było nie tylko wynikiem wysokiego natężenia migracji, lecz również słabego przeciwdziałania temu spadkowi ze strony przyrostu naturalnego, który był relatywnie niski oraz intensywnego przemieszczania ludności z sektora chłopskiego do pozachłopskiego na wsi, związane przede wszystkim z przejmowaniem przez państwo gospodarstw chłopskich w zamian za świadczenia rentowo-emerytalne. Ponadto w latach 1970 -1982 wśród ludności chłopskiej odnotowano zmiany w strukturze wieku i płci, które mogą wpływać na kształtowanie się zasobów pracy oraz potencjału rodzycznego tej ludności. W latach 1970 - 1978⁶ nastąpiło zmniejszenie się odsetka osób w wieku przedprodukcyjnym (0 - 17 lat z 34,3% do 28,7% i 28,3% w 1982 r.), wzrost odsetka ludności w wieku produkcyjnym z 52,4% do 56,1% i 56,6% w 1982 r. oraz wzrost odsetka ludności w wieku emerytalnym z 13,2% do 15,1% i 15,0% w 1982 r. Stopień starości demograficznej ludności chłopskiej w 1978 r. był wyższy niż w innych grupach ludności. Z kolei zmiany w strukturze wieku ludności w latach

⁵ I. Frenkel, *Dynamika i zmiany w strukturze demograficznej ludności chłopskiej w latach 1960 -1982*, cz. I, *Studia Demograficzne* 1985, nr 3/81, s. 11 i n.

⁶ I. Frenkel, *Dynamika*, s. 24.

1978 - 1982 bieżyły w różnych kierunkach, zmierzały one do zahamowania, a nawet do odwrócenia dominującej w poprzednim okresie tendencji do starzenia się pod warunkiem, że dane SLW 1982 nie zostały zawyżone⁷.

Jeśli chodzi o strukturę płci ludności chłopskiej to charakteryzuje się ona zróżnicowaniem w stosunku do struktury całej ludności Polski. Do 1970 r. liczba kobiet była wyższa niż liczba mężczyzn, a od połowy lat siedemdziesiątych nastąpiła zasadnicza zmiana sytuacji, powodująca po raz pierwszy ukształtowanie się proporcji płci w gospodarstwach chłopskich na niekorzyść kobiet⁸. Nastąpiło zachwianie proporcji płci wśród młodzieży w wieku 15-19 lat i ludności w wieku matrymonialnym (20 - 29 lat). Niedobór kobiet w wieku matrymonialnym w środowisku chłopskim stanowi istotne zagrożenie procesu reprodukcji.

Realizowane przez nas badanie wśród rodzin rolniczych prowadzących rachunkowość rolną ma częściowo wypełnić istniejącą lukę na tym obszarze badawczym.

Celem niniejszego artykułu jest: 1) rozpoznanie zmienności zachowań prokreacyjnych; 2) zidentyfikowanie przejawiających się prawidłowości demograficznych w odniesieniu do wyróżnionych cech demograficznych i pozademograficznych.

Dociekania w niniejszym opracowaniu ograniczono do rodziny biologicznej pełnej oraz rodziny niepełnej, skupiając się głównie na rodzinach matek z dziećmi. Rodziny te stosownie do przyjętego celu dociekań rozpatrywano w ujęciu przekrojowym jak i wzdłużnym (kohortowym).

Źródłem informacji są materiały empiryczne zgromadzone w Banku Informacji o Rodzinie i Gospodarstwie Domowym Zakładu Statystyki i Demografii Akademii Ekonomicznej w Poznaniu. Dokumentacja otrzymana jest drogą badań terenowych za pomocą kwestionariusza standaryzowanego „Wielkość rodziny rolnika indywidualnego”, wypełnianego techniką wywiadu ustnego przez pracowników terenowych IERiGŻ w Warszawie, co pozwoliło uzyskać wysoki stopień wiarygodności odpowiedzi. Zebrany materiał źródłowy poddano kontroli pod względem formalnym i merytorycznym. Obserwacja obejmuje obszar całego kraju. Badana zbiorowość obejmuje 1623 rodziny rolników indywidualnych prowadzących rachunkowość rolną w 1984 r. Opisu historii rodziny dokonano według stanu na dzień 31 XII 1984 r. Z uwagi na niejednorodność badanej zbiorowości rodzin, podziału interesującego nas zespołu cech na względnie jednorodne podzbiory dokonano za pomocą grupowania typologicznego. W opisie rozkładu zmiennych korzystano z klasycznych i pozycyjnych parametrów analizy struktury. Prezentowane wyniki badań obejmują wstępne studia w tym zakresie.

⁷ Ibidem, s. 31.

⁸ Ibidem, s. 32

II. STAN I STRUKTURA BADANEJ POPULACJI RODZIN

Przedmiotem analizy są 1623 rodziny rolników indywidualnych prowadzących w sposób longotudinalny rachunkowość rolną inspirowaną przez Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej w Warszawie. Z uwagi na to, że badane gospodarstwa oparte są na stałej współpracy na zasadzie obopólnej korzyści wyrażającej się w tym, że gospodarstwa te są na bieżąco informowane o wynikach swojej działalności, co stwarza potencjalne możliwości kierowania działalnością produkcyjną. Rolnik ma możliwość porównania swoich wyników z wynikami innych gospodarstw w grupie tego samego areału użytków rolnych i w różnych regionach kraju. Z uwagi na tą cechę instytucjonalnej współpracy z Instytutem, badana populacja stanowi zbiorowość jednorodną.

Nasuwa się pytanie, czy i w jakim zakresie badana populacja jest homogeniczna z punktu widzenia tych cech demo-społecznych, które w dużej mierze decydują o potencjale demograficznym tych rodzin. Oceny jednorodności tej zbiorowości dokonano dla następujących wyróżnionych cech: wieku kobiety w chwili zawarcia związku małżeńskiego⁹, wieku kobiety w momencie obserwacji, okresu trwania małżeństwa i powierzchni gospodarstwa rolnego (w ha).

Cecha wiek kobiety w chwili zawarcia małżeństwa decyduje we wstępnej fazie o jej zdolności prokreacyjnej. Charakteryzuje długość okresu rozrodczego. Zbyt późny wiek zawierania związku małżeńskiego powoduje skrócenie okresu prokreacji. Wraz ze wzrostem wieku następuje ograniczenie względnie eliminowanie uczestnictwa par małżeńskich w procesach reprodukcyjnych, natomiast młody wiek współmałżonków procesy te dynamizuje.

W badanej populacji 1623 rodzin, 77,5% matek zawarło małżeństwo w dwóch najmłodszych grupach wieku (poniżej 20 lat i 20-24), 16,7% w grupie wieku 25-29 lat i 5,8% w wieku powyżej 30 lat (tabela 1). Podobnie, badane zjawisko kształtuje się w makroregionach, z wyłączeniem makroregionów: stołecznego, środkowo-wschodniego, środkowego i południowo-zachodniego, w których odsetek kobiet, które wstąpiły w związek małżeński w dwóch najmłodszych grupach wieku wynosi ponad 80%.

Jednak we wszystkich badanych makroregionach dominująca liczba

⁹ Do cech istotnie skorelowanych z dzietnością dotychczasową należą między innymi: wiek i staż małżeński; por. B. Skrętowicz, *Dzietność kobiet wiejskich (Postawy prokreacyjne i postawy wobec regulacji urodzeń)*, referat na konferencję demograficzną „Teoria ludności a uwarunkowania reprodukcji ludności w socjalizmie”, Jachranka 26-28 V 1980, s. 4; W. Kwiecień, *Małżeństwa w Republice Federalnej Niemiec*, Studia Demograficzne 1985, z. 3/81, s. 51; Peter R. Cox, *Demography*, Cambridge 1970, s. 102, 106; S. Borowski, *Regionalne czynniki dzietności rodzin*, Poznańskie Roczniki Ekonomiczne 1971, t. XXIV, s. 135.

Tabela 1

Rodziny rolników indywidualnych według wieku kobiety w chwili zawarcia małżeństwa

Makroregiony	Liczba badanych rodzin	Wiek kobiety w chwili zawarcia związku małżeńskiego										Mediana wieku M_e	Współczynnik zmienności $V_Q \cdot 100$
		w odsetkach											
		poniżej 20 lat	20 - 24	25 - 29	30 - 34	35 - 39	40 - 44	45 - 49	50 lat i więcej				
Ogółem	1623	21,7	55,8	16,7	4,2	1,0	0,4	0,1	0,1	0,1	22,54	9,94	
I Stołeczny	176	21,0	61,4	14,8	2,3	0,5	—	—	—	—	22,36	9,12	
II Północno-Wschodni	134	20,1	55,8	18,2	3,9	2,0	—	—	—	—	22,69	9,88	
III Północny	144	22,2	52,1	20,1	4,2	1,4	—	—	—	—	22,67	10,81	
IV Południowy	154	18,2	57,2	15,6	6,5	1,3	0,6	—	—	—	22,78	9,61	
V Południowo-Wschodni	317	18,6	53,0	20,5	6,6	1,0	0,3	—	—	—	22,96	11,41	
VI Środkowo-Wschodni	126	31,7	53,2	11,9	2,4	0,8	—	—	—	—	21,72	11,83	
VII Środkowy	166	19,9	61,4	15,1	3,6	—	—	—	—	—	22,45	9,09	
VIII Środkowo-Zachodni	206	19,9	51,9	20,4	5,3	1,0	1,0	0,5	—	—	22,90	11,57	
IX Południowo-Zachodni	180	28,3	57,8	10,0	0,6	1,1	1,7	0,5	—	—	21,88	10,56	

Źródło: obliczenia własne na podstawie informacji zawartych w podsystemie „Rodzina wiejska” w Banku Informacji o Rodzinie i Gospodarstwie Domowym, czynnym przy Zakładzie Statystyki i Demografii AE w Poznaniu.

badanych kobiet zawarła związek małżeński w wieku 20 - 24 lat. Mediana wieku kobiet (tabela 1) w momencie zawarcia małżeństwa wynosi 22,5 lat różnicowanie stanowi 9,9% tej wielkości. Charakterystyczne dla badanej zbiorowości jest, że między makroregionami mediana wieku jak i dyspersja tej wielkości nie wykazuje znaczących różnic.

Jak wykazują wyniki badania, zbiorowość rodzin ze względu na cechę wiek matki w chwili zawarcia małżeństwa, jest względnie jednorodna¹⁰ (współczynnik zmienności waha się od 9,9% do 11,83%, tabela 1).

Następna cecha — wiek kobiety — w momencie obserwacji należy do cech biopsychicznych, która determinuje stadium prokreacji. Klasyfikacji rodzin według etapów rozwojowych rodziny dokonano według kryterium stosowanego przez S. Borowskiego¹¹. Zgodnie z przyjętą typologią rodzin w badanej zbiorowości jest 2,2% rodzin nowo założonych (matki w wieku poniżej 25 lat), 19,9% rodzin rozwojowych (matki w wieku 25 - 34 lat), 20,5% rodzin o płodności rodziców prawie zakończonej (matki w wieku 35 - 44 lat), 26,7% młodszych rodzin o dzietności zakończonej (matki w wieku 45 - 54 lat) i 30,7% starszych rodzin o dzietności zakończonej (matki w wieku 55 lat i więcej; por. tabela 2).

Wyniki badania wskazują że, w badanej zbiorowości w ujęciu przestrzennym występuje supremacja rodzin o płodności zakończonej lub prawie zakończonej nad rodzinami będącymi w okresie prokreacji. Stąd mediana wieku badanych matek w chwili obserwacji wynosi: 47,76 lat, natomiast największym zróżnicowaniem ze względu na wyróżnioną cechę charakteryzuje się makroregion stołeczny, a najniższym południowo-wschodni (por. tabela 2).

Kolejna istotna cecha demograficzna to staż małżeński, który określa nie tylko stopień trwałości i stabilizacji danej rodziny, lecz także odzwierciedla aktywność biologiczną małżonków¹². Według S. Borowskiego większe znaczenie dla określenia zróżnicowania dzietności ma staż małżeński niż wiek kobiety¹³.

Na podstawie materiału badawczego stwierdza się, że w badanej zbiorowości jest prawie co 7 rodzina o stażu małżeńskim poniżej 10 lat, prawie co 5 rodzina o stażu małżeńskim 10-20 lat, co 4 rodzina o stażu małżeńskim 20 - 30 lat oraz prawie co 3 rodzina o stażu małżeńskim 30 lat i dłuższym (por. tabela 3). Dominowały jednak rodziny, także w ujęciu regionalnym o długości trwania małżeństwa 30 lat i więcej. Ponadto

¹⁰ Por. K. Zając, *Zarys metod statystycznych*, Warszawa 1982, s. 251.

¹¹ Por. S. Borowski, *Szkice z teorii reprodukcji ludności. Prace wybrane*. Zebrał i wstępem zaopatrzył S. Wierchosławski, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź 1983, s. 478.

¹² Por. I. Kowalska, S. Kositrubiec, G. Kowalska, *Warszawska rodzina wielodzietna w latach siedemdziesiątych*, Instytut Statystyki i Demografii, Warszawa 1984, s. 32.

¹³ Por. S. Borowski, *Szkice*, s. 103.

Tabela 2

Rodziny rolników indywidualnych według wieku kobiety w chwili obserwacji

Makroregiony	Liczba badanych rodzin	Wiek kobiety w chwili obserwacji										Mediana wieku M_e	Współczynnik zmienności $V_Q \cdot 100$
		poniżej 20 lat	20 - 24	25 - 29	30 - 34	35 - 39	40 - 44	45 - 49	50 - 54	55 lat i więcej			
		w odsetkach											
Ogółem	1623	0,1	2,1	8,4	11,5	11,0	9,5	13,4	13,3	30,7	47,76	20,27	
I Stołeczny	176	0,6	2,8	10,8	12,5	12,5	11,4	11,4	8,5	29,5	44,74	28,43	
II Północno-Wschodni	154	—	2,6	5,8	14,3	8,5	9,7	14,3	13,6	31,2	48,18	20,38	
III Północny	144	—	2,1	9,7	15,3	11,8	6,9	12,5	13,9	27,8	46,68	22,71	
IV Południowy	154	—	1,3	8,4	10,4	10,4	13,6	15,6	16,9	23,4	46,89	18,32	
V Południowo-Wschodni	317	—	1,6	6,3	7,9	9,8	10,7	13,6	12,6	37,5	50,04	16,97	
VI Środkowo-Wschodni	126	—	1,6	9,5	11,1	17,5	9,5	11,1	15,9	23,8	45,36	22,73	
VII Środkowy	166	—	1,2	6,0	11,5	12,7	8,4	12,0	15,1	33,1	49,25	19,72	
VIII Środkowo-Zachodni	206	—	4,4	11,7	15,0	5,8	7,8	15,0	14,1	26,2	46,77	23,80	
IX Południowo-Zachodni	180	—	1,1	8,3	8,9	13,3	7,2	14,5	11,1	35,6	48,86	19,42	

Źródło: por. tabela 1.

Tabela 3

Rodziny rolników indywidualnych według stażu małżeńskiego

Makroregiony	Liczba badanych rodzin	Staż małżeński (w latach)						30 lat i więcej
		0 - 4	5 - 9	10 - 14	15 - 19	20 - 24	25 - 29	
		w odsetkach						
Ogółem	1623	5,2	9,6	11,3	10,9	13,0	15,3	34,7
I Stołeczny	176	9,6	8,0	10,8	13,6	13,1	10,8	34,1
II Północno-Wschodni	154	3,9	10,4	11,7	8,4	14,3	15,6	35,7
III Północny	144	6,3	11,8	13,9	11,1	9,7	13,9	33,3
IV Południowy	154	5,2	9,8	10,4	14,3	13,6	18,8	27,9
V Południowo-Wschodni	317	4,7	9,2	8,8	10,4	13,6	14,5	38,8
VI Środkowo-Wschodni	126	3,2	11,9	13,5	8,7	11,1	19,1	32,5
VII Środkowy	166	3,0	6,6	11,4	12,7	12,1	16,9	37,3
VIII Środkowo-Zachodni	206	7,3	11,7	13,1	8,2	15,5	17,5	26,7
IX Południowo-Zachodni	180	2,8	7,8	10,6	11,1	12,2	12,7	42,8

Źródło: por. tabela 1.

z analizy danych empirycznych wynika, że w strukturze rodzin według stażu małżeńskiego w przekroju terytorialnym nie notuje się znaczących różnic.

Z uwagi na fakt, że badaną zbiorowością jest rodzina rolnika indywidualnego, a głównym atrybutem wyróżniającym ją od innych typów rodzin jest połączenie warsztatu rolnego z gospodarstwem domowym, celowe jest opisanie jej według rozmiarów gospodarstwa rolnego w ha, który jest jednym z czynników determinujących postawy i zachowania prokreacyjne tych rodzin. Obszar gospodarstwa rolnego jest podstawowym środkiem trwałym w procesie produkcji¹⁴ i zasadniczym czynnikiem determinującym ekonomikę gospodarstw chłopskich.

W rozpatrywanym zbiorze rodzin co siedemnasta rodzina gospodaruje na obszarze 0,51-2 ha, co 5 rodzina na obszarze od 2 do 5 ha, co 3 rodzina na obszarze 5-10 ha, co 4 rodzina na obszarze 10-15 ha i co 6 rodzina na obszarze powyżej 15 ha (por. tabela 4). W badanych rodzinach jednak dominują gospodarstwa średniorolne (5-15 ha)¹⁵. Połowa badanych rodzin posiadała gospodarstwa o powierzchni mniejszej lub równej 8,33 ha, a połowa wyższą, przy przeciętnym zróżnicowaniu 4,03 ha.

Na podstawie wyników badania konstatuje się, że w badanych rodzinach występuje dość znaczne zróżnicowanie (współczynnik zmienności

¹⁴ Por. Z. Adamowski, *Podstawy ekonomiki i organizacji przedsiębiorstw rolnych*, Warszawa 1983, s. 190; S. Grabowski, *Ekonomika rolnictwa*, Warszawa 1982, s. 148; A. P. Wiatrak, *Kształtowanie się dochodowości gospodarstw chłopskich w zależności od obszaru gospodarstwa*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny 1989, z. 1.

¹⁵ Por. F. Tomczak, *Rolnictwo Polski Ludowej*, Warszawa 1972, s. 204.

Tabela 4

Rodziny rolników indywidualnych według powierzchni gospodarstwa rolnego

Makroregiony	Liczba badanych rodzin	Powierzchnia gospodarstwa rolnego (w ha)								Mediana M_e	Współczynnik zmienności $V_o \cdot 100$
		w odsetkach									
		0,51 - 1,99	2,00 - 4,99	5,00 - 6,99	7,00 - 9,99	10,00 - 14,99	15,00 - 19,99	20 ha i więcej			
Ogółem	1623	5,8	20,3	14,2	21,8	22,3	9,9	5,7	8,33	48,32	
I Stołeczny	176	1,7	13,1	11,9	23,3	28,4	13,6	8,0	10,00	38,45	
II Północno- -Wschodni	154	4,5	8,4	8,5	16,9	29,9	18,2	13,6	11,96	38,59	
III Północny	144	7,6	14,6	6,2	14,6	26,4	16,7	13,9	11,33	47,84	
IV Południowy	154	5,2	23,4	9,7	27,9	22,7	8,5	2,6	8,26	44,79	
V Południowo- -Wschodni	317	7,3	35,3	23,0	20,2	12,0	1,6	0,6	5,64	43,44	
VI Środkowo- -Wschodni	126	2,4	20,6	19,8	30,2	20,6	6,4	-	7,72	34,26	
VII Środkowy	166	4,8	21,1	15,7	28,3	23,5	4,2	2,4	7,89	39,42	
VIII Środkowo- -Zachodni	206	8,7	15,1	13,1	15,0	24,3	16,0	7,8	9,62	49,77	
IX Południowo- -Zachodni	180	7,8	17,8	12,2	23,9	22,2	10,0	6,1	8,53	47,48	

Źródło: por. tabela 1.

Tabela 5

Dotychczasowa liczba dzieci brutto w badanych rodzinach rolników indywidualnych według wieku kobiety w chwili zawarcia związku małżeńskiego (w odsetkach)

Wiek kobiety w chwili zawarcia związku małżeńskiego	Liczba badanych rodzin		Dotychczasowa liczba dzieci brutto												
	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	
I	2	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	10	9	12	13
Ogółem	1623	7,64	27,85	30,56	16,08	6,78	3,33	2,16	0,92	0,49	0,37	0,37	0,49	0,37	0,37
poniżej 20 lat	352	3,41	23,58	34,09	20,74	7,38	2,84	3,13	0,57	1,42	0,85	0,85	1,42	0,85	0,85
20 - 24	905	3,09	29,06	30,61	16,13	6,30	3,54	1,77	0,88	0,33	0,27	0,27	0,33	0,27	0,27
25 - 29	272	4,78	10,29	29,41	13,24	7,35	3,68	2,94	1,47	—	0,37	0,37	—	—	0,37
30 - 34	68	8,82	39,71	22,06	7,35	8,82	2,94	—	1,48	—	—	—	—	—	—
35 - 39	16	25,00	31,25	12,50	—	6,25	—	—	—	—	—	—	—	—	—
40 - 44	7	14,29	28,57	28,57	14,28	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
45 - 49	2	100,00	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
50 lat i więcej	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
OGÓLEM															
I. MAKROREGION ŚTOŁĘCZNY															
Ogółem	176	9,09	29,55	34,66	10,23	5,68	1,70	1,70	—	—	—	—	—	—	—
poniżej 20 lat	37	2,70	27,03	32,43	21,62	8,11	—	—	—	—	—	—	—	—	—
20 - 24	108	8,33	29,63	36,11	7,41	5,55	2,78	2,78	—	—	—	—	—	—	—
25 - 29	26	15,38	23,08	38,46	3,85	3,85	—	—	—	—	—	—	—	—	—
30 - 34	4	—	75,00	—	25,00	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
35 - 39	1	—	100,00	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
II. MAKROREGION PÓŁNOCNO-WSCHODNI															
Ogółem	154	3,90	24,68	35,06	20,13	7,14	4,55	1,95	—	1,94	—	—	1,94	—	—
poniżej 20 lat	31	—	16,13	35,48	25,81	6,45	6,45	3,23	—	6,45	—	—	6,45	—	—
20 - 24	86	1,16	26,74	33,72	19,77	8,14	5,81	1,17	—	1,17	—	—	1,17	—	—
25 - 29	28	—	10,71	17,86	39,29	21,43	7,14	—	—	—	—	—	—	—	—
30 - 34	6	—	66,67	33,33	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
35 - 39	3	33,33	33,34	33,33	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Tabela 5 (cd.)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13		
				VII. MAKROREGION ŚRODKOWY										
Ogółem	166	4,22	9,64	30,72	31,93	13,87	6,02	1,20	1,20	1,20				
poniżej 20 lat	33	3,03	6,06	27,27	30,30	15,15	12,12		3,04	3,03				
20 - 24	102	1,96	12,75	30,39	37,25	12,75	3,92			0,98				
25 - 29	25	12,00	4,00	36,00	16,00	16,00	8,00	4,00	4,00					
30 - 34	6	16,67	—	33,33	16,67	16,66	—	16,67	—					
				VIII. MAKROREGION ŚRODKOWO-ZACHODNI										
Ogółem	206	5,34	8,25	24,27	30,10	16,02	7,77	3,40	2,90	1,46	0,49			
poniżej 20 lat	41	2,44	2,44	26,83	36,59	14,63	4,88	2,44	4,88	2,43	2,44			
20 - 24	107	4,68	8,41	27,10	27,10	18,69	6,54	4,68	1,87	0,93				
25 - 29	42	—	14,29	11,90	38,10	14,29	11,90	2,38	4,76	2,38				
30 - 34	11	27,27	9,09	36,36	9,09	—	18,19	—	—	—				
35 - 39	2	50,00	—	50,00	—	—	—	—	—	—				
40 - 44	2	—	—	—	50,00	—	—	—	—	—				
45 - 49	1	100,00	—	—	—	—	—	—	—	—				
				IX. MAKROREGION POŁUDNIOWO-ZACHODNI										
Ogółem	180	3,33	7,78	21,67	30,00	20,00	5,56	5,56	4,44	0,55	0,55	0,56		
poniżej 20 lat	51	1,96	1,97	19,61	29,41	25,49	9,80	3,92	7,84	—	—	—		
20 - 24	104	—	7,69	22,12	33,65	21,15	3,85	5,77	2,88	0,97	0,96	0,96		
25 - 29	18	11,11	16,67	27,78	16,67	5,56	5,55	11,11	5,55	—	—	—		
30 - 34	1	100,00	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
35 - 39	2	50,00	50,00	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
40 - 44	3	—	33,33	33,34	33,33	—	—	—	—	—	—	—		
45 - 49	1	100,00	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		

Źródło: obliczeń dokonano w Uczelnianym Ośrodku Przetwarzania Informacji Akademii Ekonomicznej w Poznaniu na podstawie danych Banku Informacji o Rodzinie i Gospodarstwie Domowym Zakładu Statystyki i Demografii AE w Poznaniu.

48,3%) ze względu na obszar użytkowanej ziemi. Analogicznie zjawisko to kształtuje się w makroregionach.

Rekapitulując stwierdza się, że badana populacja rodzin jest względnie homogeniczna ze względu na wyróżnione cechy demograficzne, a heterogeniczna ze względu na powierzchnię gospodarstwa rolnego, która w rozpatrywanym przypadku jest traktowana jako wielkość symptomatyczna stopnia zamożności gospodarstw rolnych.

III. ZACHOWANIA PROKREACYJNE RODZIN A WIEK KOBIETY W CHWILI ZAWARCIA MAŁŻEŃSTWA

Zrealizowane zachowania prokreacyjne określa dotychczasowa liczba dzieci w rodzinie. Ta kategoria dzietności występuje w wersji brutto i netto. Dotychczasowa liczba dzieci brutto w rodzinie odzwierciedla liczbę dzieci żywo urodzonych przez badaną matkę, a netto liczbę dzieci żyjących w chwili obserwacji. W niniejszym opracowaniu przedmiotem analizy będzie dotychczasowa liczba dzieci brutto w rodzinie¹⁶.

W świetle uzyskanych wyników wśród badanej populacji jest 3,8% rodzin bezdzietnych, 7,6% jednodzietnych, 27,9% dwudzietych, 30,6% trójdzietnych i 30,1% rodzin wielodzietnych¹⁷ (tabela 5), a przeciętna dotychczas zrealizowanej funkcji prokreacyjnej wynosi 3,04 dziecka. Strukturę dotychczasowej liczby dzieci w rodzinie różnicuje wiek kobiety w chwili zawarcia małżeństwa¹⁸ i przekrój terytorialny.

Najwyższą średnią wielkością zrealizowanych zachowań prokreacyjnych wyróżniają się makroregiony: północny — 3,40, północno-wschodni — 3,33, południowo-zachodni — 3,28 i południowo-wschodni — 3,23, a najniższą makroregiony: Środkowo-Wschodni — 2,56, stołeczny — 2,62 i środkowy — 2,78. Makroregion środkowo-zachodni (3,07) osiąga poziom badanej populacji ogółem.

Cechą charakterystyczną badanej zbiorowości jest niższa liczba dzieci

¹⁶ Średnią dzietność dotychczasową brutto w rodzinie obliczono według następującego wzoru:

$$\overline{Dz_{ab}} = \frac{\sum_{i=1}^n dzb}{n}$$

gdzie: dzb — liczba dzieci żywo urodzonych w rodzinie do momentu badania,
 n — liczebność zbiorowości, czyli liczba rodzin.

¹⁷ Za rodzinę wielodzietną uznaje się rodzinę, w której matka urodziła minimum czworo dzieci; por. M. Latuch, *Demografia społeczno-ekonomiczna*, Warszawa 1980, s. 166.

¹⁸ Por. R. Andorka, *Determinants of fertility in advanced societies*, Methuen and London 1978, s. 227; D. J. Bogue, *Demographic Techniques of Fertility Analysis Family Planning Research and Evaluation Manual* 1971, nr 2, s. 24.

Tabela 6

Dotychczasowa liczba dzieci brutto w badanych rodzinach rolników indywidualnych według wieku kobiety w chwili obserwacji i powierzchni gospodarstwa rolnego w ha (w odsetkach)

Wiek kobiety w chwili obserwacji	Dotychczasowa liczba dzieci brutto										10 i więcej	14	15	współczynnik zmienności	współczynnik asymetrii	
	Liczba badanych rodzin	0	1	2	3	4	5	6	7	8						9
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Ogółem	1623	3,82	7,64	27,85	30,56	16,08	6,78	3,33	2,16	0,92	0,49	0,37	3,04	1,62	53,29	1,05
poniżej 20 lat	1	100,00	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
20 - 24	34	17,65	38,24	29,41	14,70	—	—	—	—	—	—	—	1,41	0,94	66,67	0,16
poniżej 25 lat	35	20,00	37,14	28,57	14,29	—	—	—	—	—	—	—	1,37	0,96	70,07	0,18
25 - 29	136	1,47	27,94	40,44	25,00	4,41	0,74	—	—	—	—	—	2,05	0,91	44,39	0,37
30 - 34	187	3,21	9,09	36,90	38,50	9,09	3,21	—	—	—	—	—	2,51	1,00	39,84	-0,03
25 - 34	323	2,48	17,03	38,39	32,82	7,12	2,17	—	—	—	—	—	2,32	0,99	42,67	0,15
35 - 39	178	2,25	5,05	30,90	30,34	19,66	5,06	2,25	2,81	1,12	0,56	—	3,09	1,50	48,54	1,10
40 - 44	155	2,58	4,52	29,03	35,48	15,48	5,81	4,52	1,94	0,65	—	—	3,06	1,40	45,75	0,80
35 - 44	333	2,40	4,81	30,03	32,73	17,72	5,41	3,30	2,40	0,90	0,30	—	3,08	1,45	47,08	0,98
45 - 49	218	1,38	3,21	26,61	33,03	22,48	7,34	2,29	1,37	0,92	1,38	—	3,25	1,46	44,92	1,26
50 - 54	216	3,24	5,09	25,46	32,87	15,28	8,33	4,17	1,85	1,85	0,93	—	3,28	1,76	53,66	1,19
45 - 54	434	2,30	4,15	26,04	32,95	18,89	7,83	3,23	1,61	1,38	1,15	—	3,26	1,61	49,39	1,26
55 lat i więcej	498	5,82	4,42	21,08	26,71	19,48	10,24	5,82	4,02	1,20	0,40	0,80	3,41	1,85	54,25	0,72
Ogółem	95	6,32	7,37	30,53	30,53	12,63	7,37	3,16	1,05	—	1,04	—	2,83	1,55	54,77	0,84
poniżej 20 lat	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
20 - 24	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
poniżej 25 lat	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
25 - 29	5	—	40,00	60,00	—	—	—	—	—	—	—	—	1,60	0,49	30,63	-0,41
30 - 34	6	—	—	50,00	33,33	16,67	—	—	—	—	—	—	2,67	0,75	28,09	0,60

Tabela 6 (cd.)

I	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
45 - 49	26	3,85	3,85	26,92	50,00	7,69	3,84	-	-	-	3,85	-	2,92	1,54	52,74	2,09
50 - 54	31	3,22	6,45	25,81	29,03	19,35	9,68	-	3,23	3,23	-	-	3,19	1,63	51,10	0,90
45 - 54	57	3,51	5,26	26,32	38,60	14,04	7,02	-	1,75	1,75	1,75	-	3,07	1,60	52,12	1,38
55 lat i więcej	81	4,94	6,17	22,22	33,34	18,52	7,41	1,23	2,47	2,47	-	1,23	3,20	1,81	56,56	1,36
Ogółem	354	4,80	7,91	26,84	28,81	16,38	6,21	7,00 - 9,99	3,11	0,57	-	0,57	3,06	1,68	54,90	0,92
poniżej 20 lat	1	100,00	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
20 - 24	12	33,33	50,00	16,67	-	-	-	-	-	-	-	-	0,83	0,69	83,13	0,24
poniżej 25 lat	13	38,46	46,15	15,39	-	-	-	-	-	-	-	-	0,77	0,70	90,91	0,34
25 - 29	34	2,94	20,59	41,18	26,47	5,88	2,94	-	-	-	-	-	2,21	1,02	46,15	0,40
30 - 34	39	7,69	15,38	33,33	28,21	10,26	5,13	-	-	-	-	-	2,33	1,23	52,79	0,10
25 - 34	73	5,48	17,81	36,98	27,40	8,22	4,11	-	-	-	-	-	2,27	1,14	50,22	0,24
35 - 39	39	2,57	2,56	28,21	38,46	20,51	2,57	2,56	2,56	-	-	-	3,03	1,25	41,25	0,73
40 - 44	37	2,70	8,11	21,62	40,54	13,51	5,41	8,11	1,32	-	-	-	3,03	1,37	45,21	0,39
35 - 44	76	2,63	5,26	25,00	39,47	17,11	3,95	5,26	1,32	-	-	-	3,03	1,31	43,23	0,54
45 - 49	40	5,00	2,50	32,50	17,50	22,50	12,50	2,50	5,00	-	-	-	3,23	1,60	49,54	0,35
50 - 54	44	-	9,09	36,37	34,09	13,64	-	2,27	2,27	2,27	-	-	2,86	1,41	49,30	1,71
45 - 54	84	2,38	5,95	34,53	26,19	17,86	5,95	2,38	3,57	1,19	-	-	3,04	1,52	50,00	0,95
55 lat i więcej	108	3,70	-	16,66	27,78	22,22	10,19	10,00 - 14,99	6,48	0,93	-	1,85	3,90	1,89	48,46	0,82
Ogółem	362	2,49	6,35	25,14	34,81	14,64	8,84	4,14	1,66	1,10	0,83	-	3,17	1,55	48,90	0,95
poniżej 20 lat	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
20 - 24	11	9,09	45,46	27,27	18,18	-	-	-	-	-	-	-	1,55	0,89	57,42	0,23
poniżej 25 lat	11	9,09	45,46	27,27	18,18	-	-	-	-	-	-	-	1,55	0,89	57,42	0,23
25 - 29	26	-	23,07	42,31	30,77	3,85	-	-	-	-	-	-	2,15	0,82	38,14	0,15
30 - 34	53	1,89	5,66	33,96	49,06	9,43	-	-	-	-	-	-	2,58	0,81	31,40	-0,58
25 - 34	79	1,27	11,39	36,71	43,04	7,59	-	-	-	-	-	-	2,44	0,84	34,43	-0,32
35 - 39	38	2,63	5,26	26,32	28,95	21,05	7,90	5,26	-	2,63	-	-	3,21	1,52	47,35	0,76
40 - 44	28	3,57	3,57	25,00	35,72	7,14	10,72	3,57	7,14	3,57	-	-	3,43	1,84	53,64	0,80
35 - 44	66	3,03	4,54	25,76	31,82	15,15	9,09	4,55	3,03	3,03	-	-	3,30	1,67	50,61	0,83
45 - 49	70	-	1,43	22,86	44,28	21,43	4,29	4,28	-	-	1,43	-	3,26	1,23	37,73	1,76

50 - 54	48	2,08	4,17	29,17	37,50	12,50	12,50	12,50	—	—	2,08	—	—	—	—	—	3,04	1,34	44,08	0,97
45 - 54	118	0,85	2,54	25,42	41,52	17,80	7,63	7,63	2,54	—	0,85	—	—	—	—	—	3,17	1,28	40,38	1,35
55 lat i więcej	88	4,54	3,41	13,63	22,73	18,18	19,32	19,32	10,23	4,55	1,14	2,27	—	—	—	—	3,91	1,89	48,34	0,24
Ogółem	160	1,88	8,13	27,50	30,00	20,00	6,25	6,25	3,12	3,12	—	—	—	—	—	—	3,05	1,41	46,23	0,65
poniżej 20 lat	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
20 - 24	2	—	—	100,00	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2,00	—	—	—
poniżej 25 lat	2	—	—	100,00	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2,00	—	—	—
25 - 29	22	—	31,82	36,36	27,27	4,55	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2,05	0,88	42,93	0,30
30 - 34	21	—	9,52	38,10	33,33	19,05	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2,62	0,90	34,35	0,03
25 - 34	43	—	20,93	37,21	30,23	11,63	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2,33	0,93	39,91	0,16
35 - 39	22	—	4,54	27,27	27,27	22,73	4,55	4,55	4,55	9,09	—	—	—	—	—	—	3,45	1,59	46,09	0,87
40 - 44	24	4,17	4,17	20,83	33,33	25,00	4,17	8,33	8,33	—	—	—	—	—	—	—	3,17	1,37	43,22	0,08
35 - 44	46	2,17	4,35	23,92	30,43	23,91	4,35	6,52	6,52	4,35	—	—	—	—	—	—	3,30	1,49	45,15	0,59
45 - 49	19	—	5,26	26,31	26,32	31,58	10,53	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3,16	1,09	34,49	—0,08
50 - 54	22	4,54	—	9,09	40,91	18,18	13,64	9,09	9,09	4,55	—	—	—	—	—	—	3,68	1,52	41,30	0,08
45 - 54	41	2,44	2,44	17,07	34,14	24,39	12,20	4,88	4,88	2,44	—	—	—	—	—	—	3,44	1,36	39,53	0,21
55 lat i więcej	28	3,57	3,57	28,57	25,00	21,43	10,72	—	—	7,14	—	—	—	—	—	—	3,25	1,57	48,31	0,58
Ogółem	92	2,17	9,78	18,48	33,70	18,48	7,61	7,61	1,09	4,35	2,17	1,08	1,09	1,09	1,08	—	3,35	1,84	54,93	1,20
poniżej 20 lat	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
20 - 24	5	20,00	40,00	20,00	20,00	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1,40	1,02	72,86	0,27
poniżej 25 lat	5	20,00	40,00	20,00	20,00	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1,40	1,02	72,86	0,27
25 - 29	17	—	35,30	29,41	23,53	11,76	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2,12	1,02	48,11	0,42
30 - 34	15	—	—	40,00	46,66	6,67	6,67	6,67	—	—	—	—	—	—	—	—	2,80	0,83	29,64	1,09
25 - 34	32	—	18,75	34,37	34,37	9,38	3,13	3,13	—	—	—	—	—	—	—	—	2,44	1,00	40,98	0,35
35 - 39	11	—	—	18,18	45,46	18,18	9,09	9,09	—	—	—	—	—	—	—	—	3,73	1,86	49,87	1,92
40 - 44	6	—	—	16,66	16,67	33,33	16,67	16,67	—	16,67	—	—	—	—	—	—	4,17	1,57	37,65	0,49
35 - 44	17	—	—	17,65	35,30	23,53	11,76	11,76	—	5,88	—	—	—	—	—	—	3,88	1,78	45,88	1,50
45 - 49	10	—	—	—	10,00	50,00	30,00	30,00	—	—	10,00	—	—	—	—	—	4,60	1,28	27,83	1,64
50 - 54	8	—	—	—	62,50	—	—	—	12,50	12,50	—	—	—	—	—	—	4,75	2,49	52,42	1,06
45 - 54	18	—	—	—	33,33	27,78	16,66	16,66	5,55	5,56	5,56	—	—	—	—	—	4,67	1,91	40,90	1,39
55 lat i więcej	20	5,00	5,00	10,00	35,00	25,00	5,00	5,00	—	10,00	5,00	—	—	—	—	—	3,65	1,90	52,05	0,60

20 ha i więcej

żywo urodzonych przez matki wstępujące w związek małżeński w kolejnej starszej grupie wieku. Analogicznie zjawisko to kształtuje się w makroregionach.

Godną podkreślenia jest wyższa frakcja rodzin bezdzietnych i jednodzietnych wśród matek zawierających małżeństwo w starszym wieku niż w młodszym wieku oraz wyższy odsetek rodzin wielodzietnych wśród kobiet zawierających związek małżeński w młodszym wieku niż w starszej grupie wieku kobiet. Różnica ta wynosi 10 - 16% (por. tabela 5). Analogiczna tendencja występuje w makroregionach.

W badanej populacji u dominującej liczby rodzin urodziło się troje dzieci z wyłączeniem rodzin, w których matka zawarła związek małżeński w wieku 30 - 34 lat. W tej grupie rodzin, dzietność wynosiła dwoje dzieci. Zjawisko to można tłumaczyć krótszym okresem prokreacji matek.

Ciekawym zjawiskiem w badanej populacji jest wartość dominanty i mediany wieku matek zawierających małżeństwo, przypadająca na wiek 20 - 24 lat dla wszystkich badanych rodzin z uwzględnieniem dzietności. Podobna prawidłowość występuje w makroregionach.

Rozkład rodzin według liczby dzieci żywo urodzonych w rodzinie jest jednomodalny z asymetrią prawostronną, przy czym gwałtowność spadku uwydatnia się silniej dla subpopulacji rodzin cztero i więcej dzietnych. Mniejszy spadek obserwuje się między rodzinami trójdzietnymi a czterodzietnymi w makroregionach: północnym (o 9,72%), południowo-zachodnim (o 10%) i południowo-wschodnim (o 12,3%).

IV, ZACHOWANIA PROKREACYJNE RODZIN A GENERACJE URODZENIA MATEK

Informacje o strukturze urodzeń według generacji urodzenia matek stanowią przesłankę do pogłębionej analizy zachowań prokreacyjnych rodziny.

Z rezultatów badania wynika, że wśród rodzin nowo założonych (matki w chwili badania w wieku poniżej 25 lat) co szósta rodzina jest bezdzietna, co trzecia — jednodzietna i dwudzietna, a przeciętna dzietność wynosi 1,41 dziecka (por. tabela 6). Z kolei wśród rodzin rozwojowych (matki w wieku 25 - 34 lat) obserwuje się modyfikację struktury rodzin w porównaniu z rodzinami nowo założonymi. Obszar zmienności wielkości rodziny wynosi 0-5, przy czym zmniejsza się odsetek rodzin bezdzietnych i jednodzietnych, a wzrasta frakcja rodzin trój dzietnych, czterodzietnych i większych (tabela 6).

W kolejnej subpopulacji rodzin o płodności prawie zakończonej (matki w wieku 35 - 44 lat) następuje fluktuacja obszaru zmienności wielkości rodziny z 0-5 do 0-9 dzieci w rodzinie, a tym samym wzrasta przeciętna dzietność rodziny (tabela 6).

Następnie w rodzinach o płodności zakończonej (matki w wieku 50 lat i więcej) dominująca liczba rodzin charakteryzuje się wielkością trójdzietnej rodziny oraz wyższym odsetkiem wielodzietnych rodzin niż w rodzinach, w których matka znajduje się w młodszej grupie wieku.. W rodzinach o zrealizowanej funkcji prokreacyjnej jest 5,0 % rodzin bezdzietnych, 4,6% rodzin jednodzietnych, 22,4% rodzin dwudzielnych, 28,6% rodzin trójdzietnych, 18,2% rodzin czterodzietnych, 9,7 rodzin pięciodzietnych oraz 11,5% rodzin sześciodzietnych i więcej.

Przeprowadzone dociekania dla subpopulacji rodzin o zakończonej prokreacji w układzie regionalnym ukazują zróżnicowanie dzietności rodzin. Makroregiony: północny, południowo-zachodni, północno-wschodni,, środkowo-zachodni charakteryzują się wyższą dzietnością niż rodziny w makroregionach: środkowo-wschodnim, środkowym, południowym i stołecznym. Dyspersja ta np. dla subpopulacji rodzin w wieku 50-54 lat w momencie obserwacji między makroregionem południowo-zachodnim a środkowo-wschodnim wynosi dwoje dzieci.

Zróżnicowanie średniej dzietności w makroregionach prezentuje się następująco:

Makroregiony	Średnia dzietność matki w momencie obserwacji w wieku lat	
	50 - 54	55 lat i więcej
Ogółem	3,28	3,41
Stołeczny	3,13	2,71
Północno-Wschodni	3,71	3,50
Północny	4,05	3,95
Południowy	2,88	3,11
Południowo-Wschodni	3,20	3,59
Środkowo-Wschodni	2,40	2,97
Środkowy	2,28	3,38
Środkowo-Zachodni	3,66	3,39
Południowo-Zachodni	4,40	3,63

Jak wynika z naszego badania i innych badań: E. Vielrosego¹⁹, S. Borowskiego²⁰, K. Zajęca²¹, S. Wierzchosławskiego²², Ankiety Rodziny

¹⁹ E. Vielrose, *Wyniki badań nad płodnością kobiet w Polsce*, Warszawa 1967, s. 16.

²⁰ S. Borowski, *Funkcje prokreacyjne rodziny polskiej*, w: *Demografia społeczna*, Warszawa 1974, s. 122, tabi. 3.12.

²¹ K. Zajęc, *Rozwój demograficzny a rozwój gospodarczy*, Warszawa 1987, s. 78, tab. 3.9.

²² S. Wierzchosławski, *Demograficzno-społeczne i biologiczne problemy rodziny i macierzyństwa*, w: *Studia nad optymalizacją struktur i procesów demograficznych w PRL*, Warszawa 1982, s. 194, tab. 3.

1972 i 1977²³, że przeciętna dzietność w rodzinie wzrasta w kierunku od generacji młodszych ku generacjom starszym.

Następnie analizując zachowania prokreacyjne rodzin według generacji urodzenia matek i wielkości gospodarstwa rolnego stwierdzono, że w rodzinach nowo powstałych o obszarze gospodarstwa do 7 ha dzietność jest wyższa niż w rodzinach o obszarze gospodarstwa powyżej 7 ha. Można przypuszczać, że w rodzinach, w których powierzchnia gospodarstwa jest mała, funkcję prokreacyjną rodziny realizuje się w krótszym czasie. Z kolei wśród rodzin rozwojowych (25 - 34 lat) obserwuje się różnokierunkowe zmiany wielkości rodziny w poszczególnych grupach obszarowych, z wyłączeniem subpopulacji matek w wieku 30 - 34 lat. W tej grupie matek dzietność rodzin o powierzchni gospodarstwa od 7 ha wzrasta wraz ze wzrostem rozmiaru gospodarstwa. Podobna tendencja występuje w grupie matek w wieku 50 - 54 lat. W subpopulacji rodzin o płodności matek prawie zakończonej (35 - 44 lat) liczba dzieci w rodzinie regularnie wzrasta w miarę wzrostu obszaru gospodarstwa. Natomiast w grupie matek o płodności zakończonej (55 lat i więcej) notuje się wzrost dzietności wraz ze wzrostem powierzchni gospodarstwa do 15 ha, a falowanie po osiągnięciu 15 ha²⁴.

W tym kontekście można wysunąć tezę, że siła i charakter oddziaływania obszaru gospodarstwa na dzietność rodzin zależna jest od etapu rozwojowego rodziny, a ten z kolei związany jest z warunkami społeczno-gospodarczymi kraju, w których rodziny realizują swoją funkcję prokreacyjną.

Cechą charakterystyczną badanej populacji rodzin są istotne różnice między dzietnością rodzin należących do ekstremalnych grup obszarowych i tak: w grupie rodzin rozwojowych o 0,26 dziecka, w grupie rodzin o płodności prawie zakończonej (35-44 lat) o 1,21 dziecka, w młodszej grupie rodzin o płodności zakończonej (50-54 lat) o 1,33 dziecka i w starszej grupie rodzin o płodności zakończonej (55 lat i więcej) o 0,79 dziecka.

Na podstawie materiału badawczego konstatuje się, że dzietność rodzin wykazuje tendencje do wzrostu wraz z etapem rozwojowym rodziny. Analogiczna tendencja występuje w poszczególnych grupach obszarowych.

Godna odnotowania jest wyższa frakcja rodzin wielodzietnych w większych gospodarstwach niż w mniejszych gospodarstwach (tabela 6).

Ponadto z analizy materiału statystycznego wynika, iż rozkład ro-

²³ Z. Smoliński, *Dzietność kobiet w Polsce*, Statystyka Polski, Warszawa 1980, -s. 72, tabi. V.3.

²⁴ Podobną prawidłowość zaobserwował S. Borowski dla rodzin chłopskich w Wielkopolsce w 1964 r.; por. S. Borowski, *Udział ludności rolniczej w odtwarzaniu potencjału demograficznego Polski Ludowej*, Studia Demograficzne 1975, nr 39, s. 56.

dzin według liczby dzieci żywo urodzonych w poszczególnych grupach obszarowych charakteryzuje się asymetrią prawostronną. Oznacza to, że w badanej zbiorowości przeważa liczba rodzin o niższej średniej dzietności niż przeciętny poziom.

Rekapitulując można stwierdzić, że wiek kobiety w momencie badania jest jednym z czynników endogenicznych oddziaływających na poziom realizacji zachowań prokreacyjnych. Dalszym czynnikiem różnicującym zachowanie prokreacyjne rodzin należących do różnych etapów rozwojowych rodziny jest wielkość gospodarstwa rolnego. Rozpatrując te cechy należy mieć na uwadze jej względność pomiaru, ponieważ pięciohektarowe gospodarstwo rolne w regionie wielkopolskim oznacza co innego niż gospodarstwo o tej samej powierzchni w regionie biłostockim czy rzeszowskim.

V. ZACHOWANIA PROKREACYJNE RODZIN A STAŻ MAŁŻEŃSKI

Jednym z czynników określających I fazę cyklu życia rodziny, tj. formowanie się rodziny, jest zawarcie małżeństwa²⁵, które jest wyznacznikiem historii rozwoju każdej rodziny.

Analiza wielkości rodziny w rozkładach liczby rodzin według stażu małżeńskiego i kohort małżeńskich wskazuje, że matki o krótszym stażu małżeńskim, z młodszych kohort małżeńskich urodziły żywo mniejszą liczbę dzieci od kobiet o dłuższym stażu małżeńskim, ze starszych kohort małżeńskich²⁶. Na takie ukształtowanie się dzietności mogły wpływać dwa czynniki: z jednej strony długość trwania małżeństwa, a z drugiej strony odmienne wzorce do posiadania potomstwa u matek należących do różnych generacji urodzenia i zamieszkałych w różnych makroregionach.

Charakterystyczne dla badanej populacji jest zmiana w strukturze urodzeń po osiągnięciu stażu 5 i 10 lat. Pierwsza fluktuacja powoduje wzrost frakcji rodzin z dwojgiem i trojgiem dzieci, a zmniejszenie frakcji rodzin z jednym dzieckiem. Następna zmiana pociąga za sobą zmniejszenie odsetka rodzin dwudziennych i wzrost odsetka rodzin trójdzietnych oraz czworo i więcej dzietnych. Formacja rodziny siedmio- i ośmiodzietnej wymaga okresu 15 lat trwania małżeństwa.

Podobne zachowania prokreacyjne rodzin obserwuje się w ujęciu

²⁵ S. Wierchosławski, *Longitudinalne badania demograficzne*, s. 248.

²⁶ Analogiczna prawidłowość występowała już we wcześniej przeprowadzonych badaniach masowych; por. *Dzietność kobiet. Polska*, Warszawa 1971, cz. I, z. 24, tab. 8, s. 96; Z. Smoliński, *Dzietność kobiet w Polsce*, s. 66 i 67; K. Kluzowa, *Spółeczno-demograficzne uwarunkowania dzietności rodzin*, Wrocław—Warszawa—Kra-ków—Gdańsk 1978, s. 47.

dynamicznym (kohorty 1970 - 1974, 1975 - 1979, 1980 - 1984) i przestrzennym. Na uwagę zasługuje fakt stopniowego niewielkiego obniżania się średniej dzietności rodziny w kolejnych pięcioletnich kohortach małżeństw (do 1944, 1945 - 1949, 1950 - 1954, 1955 - 1959), tj. w kohortach o płodności zakończonej.

Rezultaty materiału badawczego ukazują, że staż małżeński, kohorty małżeńskie, grupy obszarowe gospodarstw i przekrój terytorialny ewaluje frakcję rodziny wielodzietnej. W badanej zbiorowości co trzecia rodzina jest wielodzietna²⁷. Analogicznie jest w makroregionach: północno-wschodnim, południowo-wschodnim, środkowo-zachodnim i południowo-zachodnim. Najwyższym odsetkiem rodzin z czworgiem i więcej dziećmi wyróżnia się makroregion północny (40,3%), a najniższym makroregion stołeczny (19,3%). Rodziny o krótszym stażu małżeńskim, najmłodsze kohorty małżeństw, z małych gospodarstw rolnych, charakteryzują się niższym odsetkiem rodzin wielodzietnych od rodzin z większych gospodarstw rolnych, o dłuższym stażu małżeńskim, a w związku z tym i starsze kohorty małżeństw. Taka sama tendencja występuje w makroregionach. Badane rodziny w ujęciu kohortowym ze względu na realizowane zachowania prokreacyjne charakteryzują się asymetrią prawostronną, co oznacza, że występuje mniejsza liczba rodzin powyżej przeciętnego poziomu dzietności.

Konfrontując liczbę dzieci żywo urodzonych w kolejnych kohortach małżeństw z powierzchnią gospodarstwa rolnego zaobserwowano trzy rysujące się tendencje. Kohorty małżeństw 1945 - 1949 i 1960 - 1964 charakteryzują się wzrostem dzietności w rodzinach wraz ze wzrostem obszaru gospodarstwa od powierzchni gospodarstwa 7 ha. Druga tendencja wyróżnia się regularnym wzrostem dzietności rodziny wraz ze wzrostem obszaru gospodarstwa. Ta tendencja występuje w kohortach małżeństw 1955-1959 i 1965-1969. Natomiast pozostałe kohorty charakteryzują się falowaniem wielkości rodziny w poszczególnych grupach obszarowych gospodarstw. Oznacza to, że zależności między liczbą dzieci żywo urodzonych w kolejnych kohortach małżeństw a powierzchnią gospodarstwa rolnego nie można opisać tylko za pomocą funkcji prostoliniowej. Interesującym zjawiskiem w badanej populacji jest najwyższa dzietność rodzin występująca w gospodarstwach o powierzchni 20 ha i więcej. Pomimo istniejącej tendencji stopniowego obniżania się dzietności rodziny rolnika indywidualnego, to jednak nadal w wielu gospodarstwach rolnych dzieci przy niskim poziomie mechanizacji gospodarstw rolnych stanowią główne źródło zasilania gospodarstwa w siłę roboczą.

²⁷ Według danych NSP z 8 XII 1970 r. 40,8% mążatek utrzymujących się z prowadzenia indywidualnego gospodarstwa rolnego urodziło 4 i więcej dzieci, *Dzietność Kobiet, Polska*, tab. 8, s. 96.

VI. UWAGI KOŃCOWE

Przeprowadzone studium empiryczne miało na celu wstępne rozpoznanie podstawowych cech demograficznych, opisujących zachowania prokreacyjne rodzin rolników indywidualnych prowadzących rachunkowość rolną. Z wstępnych dociekań wynika, że badana populacja stanowi specyficzną zbiorowość, z uwagi na fakt, że znaczna część badanych rodzin zakończyła fazę stabilizacji rozwoju rodziny, a niektóre nawet znajdują się w fazie opuszczania gniazda przez kolejne dzieci.

Dzietność rodziny rolnika indywidualnego uwarunkowana jest etapem rozwojowym rodziny. W rodzinach nowo powstałych przeciętna dzietność rodziny wynosi 1,41 dziecka, w rodzinach rozwojowych 2,32 dzieci, w rodzinach o płodności prawie zakończonej 3,08, a młodszych rodzinach o dzietności zakończonej 3,25 dzieci i w starszych rodzinach o zakończonym okresie rozrodczym 3,37 dzieci.

Przyjmując w dociekaniach za J. Z. Holzerem²⁸ średnią dzietność wynoszącą 2,30 - 2,40 dzieci na męzatkę w wieku rozrodczym jako odpowiadającą prostej zastępowalności pokoleń, to badane rodziny rolnika indywidualnego będące w okresie rozrodczym charakteryzują się przeciętną dzietnością rodziny wynoszącą 2,78 dzieci. W tym kontekście rodzina rolnicza będąca w okresie rozrodczym zapewnia lekko rozszerzoną reprodukcję, natomiast rodzina o zakończonym okresie prokreacji gwarantuje rozszerzoną reprodukcję. Oznacza to, że rodziny rolników indywidualnych partycypują nieproporcjonalnie w wyższym koszcie wzrostu populacji kraju zapewniającej ciągłość zastępowalności pokoleń. Potwierdza to tezę polskich demografów E. Rosseta²⁹, S. Borowskiego³⁰, J. Z. Holzera³¹, że rozszerzoną reprodukcję ludności Polski zawdzięcza się kobietom mieszkankom wsi.

W badanej zbiorowości występuje dyspersja w strukturze zachowań prokreacyjnych według wyróżnionych cech demograficznych i przestrzennej. Silniejsze zróżnicowanie zrealizowanych zachowań prokreacyjnych notuje się między matkami w rodzinach o płodności zakończonej a matkami w rodzinach nowo założonych i rozwojowych.

Zaobserwowaną tendencję obniżania się dzietności rodzin można wytłumaczyć procesem transformacji demograficznej. Występujące różnice w ujęciu przestrzennym w zakresie zachowań prokreacyjnych badanych rodzin wskazują na działające stałe przyczyny. Zjawisko to po-

²⁸ J. Z. Holzer, *Procesy demograficzne a model rodziny*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny 1981, z. 4, s. 253.

²⁹ E. Rosset, *Demografia Polski*, Warszawa 1975, s. 248.

³⁰ S. Borowski, *Rola ludności rolniczej w odtwarzaniu potencjału demograficznego Wielkopolski*, Kronika Wielkopolski 1974, nr 3, s. 83.

³¹ J. Z. Holzer, *Procesy*, s. 249.

twierdzałoby tezę S. Borowskiego³², że proces przejścia demograficznego na wschodnich obszarach Polski rozpoczął się z opóźnieniem prawie 60 lat w stosunku do zachodnich obszarów, co wskazuje, że proces ten znajduje się na ziemiach polskich w różnych fazach. Okoliczność ta uzasadnia celowość badań w takim zakresie w jakim to jest możliwe w układzie interregionalnym i regionalnym. Proces przejścia demograficznego w zakresie rozrodczości na polskiej wsi nie zakończył się.

Opierając się na danych za okres ubiegłych 36 lat (1950 - 1986) i podanej przez Z. Smolińskiego³³ klasyfikacji można stwierdzić, że proces transformacji na polskiej wsi przebiega z opóźnieniem³⁴. Wieś polska znajduje się w sferze płodności średniej. Wartość współczynników reprodukcji brutto wynosiła w analizowanym okresie od 1,96 w 1951 r. do 1,31 w 1986 r., a współczynnik dzietności ogólnej 4,03 w 1950 r. do 2,70 w 1986 r.³⁵

W tym kontekście w dalszych badaniach celowe jest podjęcie odpowiednich studiów nad określeniem stopnia zaawansowania przejścia demograficznego oraz rozpoznanie determinant zachowań prokreacyjnych rodzin rolników indywidualnych w fazach cyklu życia rodziny. Studia w tym kierunku rozwijane są w poznańskim ośrodku demograficznym. Ich rezultatów można spodziewać się na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych. Do chwili uzyskania ostatecznych wyników demografowie zmuszeni są do formułowania hipotez roboczych.

SIZE AND STRUCTURE OF PRIVATE-SECTOR FARMERS' FAMILIES

S u m m a r y

The article presents diversification of procreation behaviours of farmers according to marital cohorts, birth generations of mothers, area of farms and macro-region of residence. Subject to analysis were 1623 two- and one-parent farmer families living on the whole territory of Poland on Dec. 31, 1984.

The results indicate that the number of children in such families gradually decreases. In the early 1960s there were 3,8 children in the farmer family, in the early 1970s —3,4, whereas in the second half of the 1970s —2,9 children.

³² S. Borowski, *Modernizacja demograficzna w Polsce na tle porównawczym*, w: *Badania nad historią gospodarczo-społeczną w Polsce (Problemy i metody)*. Warszawa—Poznań 1978, s. 90.

³³ Z. Smoliński, *Perspektywy rozrodczości w Polsce*, *Wiadomości Statystyczne* 1988, nr 5, s. 1-4.

³⁴ Wieś pozostaje w tyle za miastem pod względem zaawansowania procesu przejścia demograficznego i to w każdej fazie rozwoju; E. Rosset, W. Billig, *Studia nad teoriami ludnościowymi*, Warszawa 1987, s. 47.

³⁵ *Rocznik Statystyczny 1973*, tabl. 31(62), s. 95; *Roczniki Demograficzne*: 1975, tabl. 25(46), s. 184; 1978, tabl. 34(44), s. 62; 1982, tabl. 39(63), s. 102; 1983, tabl. 52(72), s. 135; 1985, tabl. 63(71), s. 131; 1987, tabl. 53(77), s. 145.

The research allowed to observe some demographic regularities. In particular, 1) the number of children rises with the family-development stage; 2) intensity and character of influence of the area of a farm on the number of children depend on the family development stage and marriage cohort; 3) the highest mean size of a family appears in the north, north-east, south-west and south-east macroregions while the lowest in the middle-east, central and Warsaw macroregions.

In comparison with the town family, which since the 1960s has been characterized by a reduced reproduction, the farmer family guarantees continuity of generations. It assumes the first-rate role in the process of reproduction of population in the country.